

Večerka, Radoslav

Poloha kongruentních posesívních zájmen v staroslověně

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [197]-204

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100297>

Access Date: 04. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RADOSLAV VEČERKA

POLOHA KONGRUENTNÍCH POSESÍVNÍCH ZÁJMEN V STAROSLOVĚNŠTINĚ

V r. 1971 publikoval M. Noha pojednání o poloze posesívních kongruentních zájmen v stsl. evangelních kodexech Zogr, Mar, As, Sav¹ a zpracoval přitom materiál z textu obsaženého v tetraevangeliích (tj. pominul případy s posesívou pouze v aprakosech). Statisticky zachytil 1189 míst s posesívou (celkem s 3392 doklady ve všech čtyřech kodexech dohromady); ponecháme-li stranou 44 míst se slovoslednými variantami v stsl. kodexech, je ze zbývajících 1155 míst 46 s antepozicí (A) a 1109 s postpozicí (P) posesíva, tj. případů s A je tu z celkového počtu 3,9 %, čili A : P je tu v poměru asi 1 : 24.

1. Srovnáme-li však frekvenční poměry v uvedených evangelních kodexech se stavem v ostatních stsl. kanonických rukopisech a dále ve skladbách velkomoravské proveniencie doložených v mladších opisech, zjistíme mimořádně vysokou variabilitu poměru A : P v různých památkách. Z kanonických rukopisů lze uvést (v descendenční řadě) tato čísla (bereme v úvahu pouze doklady s pronominálními posesívou ve funkci atributivní, nikoli ve funkci predikativní):

Tabulka 1

Památka	Absolutní četnost		A v % celkového počtu	Poměr A : P
	A	P		
PsSin	5	2081	0,2 %	1 : 416
En	5	90	4,4 %	1 : 18
Euch	177	755	19 %	1 : 4,2
Cloz ²	19	65	22,6 %	1 : 3,4
(Supr) ³	(68)	(120)	(36,1 %)	(1 : 1,76)
Ryl	9	12	42,8 %	1 : 1,3

¹ M. Noha: *Položa posesív v staroslověněštině* (in: *Studia palaeoslovenica*, Praha 1971, 265 až 275). Pro označení stsl. památek budeme dále užívat zkratk zavedených v *Slovníku jazyka staroslověněšského*, P. 1966, *Fontes* (str. LXII–LXXIX).

² Číselné údaje o Cloz čerpám z ročníkové práce H. Malachové a B. Kochwasserové *Postavení shodného a neshodného přívlastku v Cloz*, vypracované v r. 1976 v mém semináři (strojopis).

Z vybraných památek velkomoravské provenience dochovaných až v pozdějších opisech pak lze uvést tato čísla:

Tabulka 2

Památka	Absolutní četnost		A v % celkového počtu	Poměr A : P
	A	P		
Pochv	8	36	18,1 %	1 : 4,5
Const ⁴	50	107	31,8 %	1 : 2,1
Meth	21	35	37,5 %	1 : 1,6
Sud	11	12	47,8 %	1 : 1
Progl	3	3	50 %	1 : 1
Nom	78	41	65,4 %	1 : 0,5
Klim	26	11	70,2 %	1 : 0,4

Bylo by ovšem z hlediska statistického nekorektní srovnávat mezi sebou automaticky procentuální a relační údaje z různých památek, protože jsou vypočítány z absolutních čísel řádově velmi odlišných hodnot. Přesto i údaj statisticky tak nereprezentativní jako z Progl vrhá zajímavé světlo na jazykovou situaci staroslověňtiny, srovnáme-li 3 doklady A v památce tak málo rozsáhlé a chudobné na posesíva s pouhými 5 doklady A v PsSin s jeho více než 2000 dokladů posesív. Tím spíše i stav v ostatních památkách vykazuje takové diference v postavení posesív, že zjevně nelze v stsl. mluvit o nějaké striktní univerzálně platné normě.

V textech přeložených byla poloha posesív určena v podstatě stavem jejich řeckých předloh, jak na to poukázal již Noha 1. c. pro památky evangelní; srovnajme k tomu situaci v přeložených památkách podle tohoto tabelárního přehledu:

Tabulka 3

	ř.		ř.		ř.		ř.		ř.		ř.		ř.	
	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P	A	P
A	41	5	5	—	95	12	14	1	3	—	53	4	72	1
stsl. P	31	1078	2	2052	41	415	8	28	—	35	14	90	8	26
	evangelia (dle Nohy)		PsSin		Euch		Cloz		En		(Supr) ³		Nom	

³ Ze Supr jsou uvedena čísla získána z vybraného vzorku, který obsahl úplný materiál s kongruentními posesívy v atributivní funkci z prvních tří čísel martyrologických (str. 1—54, ř. 3 Severjanovova vydání) a z homiletické části z č. 34, homilie Jana Zlatoústého o nevěstce (Severjanovovo vyd. 390. 1—395. 19).

⁴ Číselné údaje o Const čerpám z diplomní práce M. Pátkové *Postavení přívlastku v ŽK* (strojopis, Brno 1977).

Uvedená čísla mohou mít zase hodnotu jen celkově orientační, neboť musíme vzít v úvahu, že skutečnou řeckou předlohu vlastně v žádném případě neznáme; kromě toho musíme dále připustit možnost ojedinělého přehlédnutí nebo omylu při excerpci a zpracování dokladů; a konečně musíme zakalkulovat též tu okolnost, že případy s řeckými slovoslednými variantami jsme zařadili mezi doklady shod stsl. znění s řec. předlohou, ačkoli nelze vyloučit možnost, že v některých takových případech bylo ve skutečné řecké předloze stsl. textů právě to znění, od něhož se stsl. překlad v postavení posesíva odchyloval.

Podle míry neshod co do postavení posesív ve srovnání s řečtinou lze uvedené stsl. památky seřadit do přehledné tabulky, v níž je z každé památky z celkového počtu dokladů majících řeckou předlohu vypočítán procentuální podíl dokladů od řecké předlohy odlišných (tj. podle tabulky 3 vždy součet dokladů z rubrik AP a PA):

Tabulka 4

Památka	Absolutní četnost		Neshody v % (zaokrouhlené)
	počet neshod	počet všech dokladů	
En	0	38	0 %
PsSin evangelia (dle Nohy)	2	2059	0,1 %
Nom	36	1155	3,1 %
Euch	9	107	8,4 %
Supr) ³	53	563	9,4 %
Cloz	(18)	(161)	(11,1 %)
	9	51	17,8 %

Výrazně menší celkový stupeň neshod s řečtinou v památkách biblických než v památkách ostatních žánrů a druhů je jednak ontologicky objektivní, odráží skutečný stav překladatelské techniky s jejím požadavkem zachovat co nejpřesněji znění předloh právě u textů chápaných jako posvátné, ale jednak asi i gnozeologicky subjektivní, odráží naši menší znalost řeckých předloh k textům nebiblickým s možnostmi nám neznámých a se stsl. zněním shodných řeckých variant.

Přes tyto poznávací nesnáze ze srovnání toho, v jaké míře byly řecké případy s antepozicí překládány do stsl. postpozitivně a v jaké míře byly řecké případy s postpozicí překládány do stsl. antepozitivně, vyplývá myslím zcela jednoznačný závěr o tihnutí staroslovenštiny k postpozici posesív nad řečtinu,⁵ srov. v následujícím tabelárním přehledu procentovou míru odchylek vypočítanou tak, že u každé památky (podle tab. 3) je vzat jednak souhrn dokladů v řeckém sloupci A za 100 %

⁵ Tendenci k P v stsl. textu evangelíí konstatovali už Grünenthal (AmlPh 39, 1911, 32) i Cuendet (l. c.).

a k nim je vypočteno procento, které z něho připadá na doklady v rubrice ř. A stsl. P, jednak souhrn dokladů v řec. sloupci P za 100 % a k nim je vypočteno procento, které z něho připadá na doklady v rubrice ř. P stsl. A:

Tabulka 5

Památka	ř. A → stsl. P	ř. P → stsl. A
evangelia	43 %	1,2 %
Cloz	36,3 %	3,4 %
Euch	30,8 %	2,8 %
PsSin	22,2 %	0 %
(Supr) ³	(20,9 %)	(4,2 %)
Nom	10 %	3,2 %
En	0 %	0 %

Statisticky nereprezentativní je údaj v 1. sloupci PsSin, bráný celkem jen ze 7 dokladů, a málo statisticky reprezentativní jsou údaje z Cloz (v 1. sloupci z 22 dokladů, ve 2. sloupci z 29 dokladů) a Nom v 2. sloupci (z 27 dokladů).

Kromě obecného závěru o sklonu k P u posesívních zájmen v staroslověnětině vůbec odkrývá však naše tabulka poněkud neočekávané zjištění o mimořádně silné — ve srovnání s ostatními texty — překladatelské tendenci k P proti řec. předloze v textech evangelních. Ty jednak vykazují (po PsSin a En) nejmenší procento případů se změnou ř. P v stsl. A, ale zejména nápadné je jejich daleko nejvyšší procento případů opačných, v nichž ř. A byla přeložena stsl. P (43 %!). Přitom distance evangelí od ostatních zkoumaných památek je ve skutečnosti větší než na první pohled napovídá naše tabulka: nejbližší nižší údaj (z Cloz) s 36,3 % je totiž pro nízkou absolutní četnost dokladů statisticky nereprezentativní a nejbližší další údaj (z Euch) s 30,8 % je absolutní četností dokladů sice dobře fundován statisticky, ale jeho přesnost (a výši) zpochybňuje ona nejistota textově kritické povahy stran autentičnosti řec. předloh, o níž byla řeč výše. Přímou řeckou předlohu neznáme sice ani pro evangelia, ani pro ostatní texty, ale právě pro evangelia je zatím k dispozici nejrozsáhlejší materiál variant, takže je při srovnání jejich znění s řečtinou chyba z neznalosti přímých originálů relativně nejmenší (a uvedená procentová míra změn ř. A v stsl. P proto poměrně přesná). Naproti tomu pro Euch (a stejně i pro Cloz, Supr a Nom) známe jen řecké originály nepřímé, a to v minimálním (někdy dokonce jen jediném) rukopisném doložení příslušných předlohových textů, a tedy s minimem variant, takže tu musíme připustit chybu daleko větší, neboť daleko silnější je tu i možnost, že existoval nějaký dnes neznámý řecký text shodnější se stsl. překladem než ty, se kterými pracujeme dosud; a pak tedy můžeme a musíme počítat i s tím, že uvedený procentuální údaj neshod, konkrétně změn ř. A v stsl. P, byl v neevangelních památkách fakticky nižší, než jak je zachyceno v naší tabulce.

Mezera, která se rozevírá na jedné straně mezi evangelními památkami s jejich 43 % případů na změnu řec. A v stsl. P a na druhé straně mezi ostatními památkami, z nichž nejbližší další statisticky srovnatelná obsahovala dokladů stejného typu pod (a možná hodně pod) 30 %, sotva může být překlenuta a uspokojivě vyložena paušálním poukazem na obecnou tendenci slovanských překladatelů dát v postavení zájmených posesív přednost P. Pro tak značnou míru neshod v evangelích, textech usilujících jinak o co nej přesnější reprodukci řeckých předloh, bude potřeba ohlédnout se po nějaké inspiraci další. Zdá se, že dveře k výkladu tohoto pozoruhodného jevu otevírá srovnání s latinským zněním evangelií: pro posouzení případů se stsl. P za ř. A jistě není bez významu zjištění, že z oněch 31 míst uváděných l. c. Nohou je v naprosté většině ve vulgátě stejná P proti řečtině jako v textu staroslověnském. Tak v Nohově typu stsl. P = ř. A (v řečtině nepřízvučné posesívum) na 17 místech (s 53 doklady) má latinská vulgáta na 15 místech P stejně jako staroslověnština, např. Mt 9.6 *vezmi odřv tvoi* Zogr Mar As Sav σου την κλίνην *lectum tuum* — a podobně Mt 6.17, 15.28, 17.15, 19.21, L 6.47, 7.44, (2×), 12.18, 16.6, 16.7, J 9.17, 9.30, 12.28, 12.47, 18.32; jen na 1 má vulgáta rovněž A, a to Mt 12.50 *bratř moi* Zogr Mar μου ἀδελφός *meus frater*, a na 1 místě čtení jiné Mt 19.21 *iměníe tvoe* Mar As Sav σου τὰ ὑπάρχοντα *quae habes*. V Nohově typu stsl. PD = ř. A na 6 místech (se 17 doklady) je ve všech případech v lat. textu rovněž P: Mt 7.24 *slovesa moě si* Zogr Mar As mi *slovesa* Sav μου τοὺς λόγους *verba mea haec* — a podobně ještě Mt 7.26, 8.8, L 10.29, J 9.11, 17.1. A konečně v Nohově kategorii stsl. P = ř. A (v řečtině přízvučné posesívum) na 8 místech (s 24 doklady) je shoda stsl. s vulgátou v P rovněž naprostá: Mt 7.3 *vz ocě tvoem* Zogr Mar As Sav ἐν τῷ σῶ ὀφθαλμῷ *in oculo tuo* — a podobně ještě Mt 13.27, 18.20, 22.5, L 6.41, 23.48, J 16.6, 16.22. Celkem se z 31 míst s P odchýlným od řečtiny shoduje stsl. znění s textem vulgáty na 29 místech, jen na 1 místě je i v lat. textu A a v 1 případě znění jiné.⁶

Že podnětem a oporou uvedené slovosledné odchylky od řečtiny v stsl. textu evangelií mohl být latinský text, který nejenže byl v užívání v říši Rostislavově ještě před příchodem Konstantinovým a Metodějovým, ale který se pak podle papežského příkazu měl v Metodějově arcidiecezi číst při mších paralelně s textem staroslověnským, pokládám na základě tak vysoké míry shod za více než pravděpodobné.

2. Z hlediska funkčně sémantického jde v úvaze o postavení posesív v podstatě o otázku jeho důraznosti nebo nedůraznosti. Starší názor Cuendetův, podle něhož je P nedůrazová a A důrazová,⁷ vyvrátil l. c. M. Noha a jeho argumenty proti přímočarámu ztotožnění A s důrazem a P s nedůrazností jsou vskutku pádné. Ale alternativou k takové polární opozici nemusí být ještě nutně úplná synonymie obou poloh, jak

⁶ Latinský text viz podle vydání Joh. Wordsworth: *Novum Testamentum... latine*, Oxonii MDCCCLXXXIX—MDCCXCVIII. V úvahu byly vzaty případy shod se stsl. textem, pokud se objevily alespoň ve variantách Wordsworthova textu.

⁷ Cuendet: *L'ordre des mots dans le texte grec et dans les versions gotique, arménienne et vieux slave des Évangiles*, Paris 1929, 47.

vyvozuje v závěru své studie Noha. Inklinace k P v stsl. a její většinové doložení v památkách naznačují exkluzivnější povahu A a speciální motivaci pro její užití.

Na mnohé takové případy upozorňuje ostatně sám Noha z materiálu evangelního. Vedle motivace překladatelské, záležející v sledování řeckých předloh, ukazuje např. na speciální syntaktické důvody ke změně ř. P v stsl. A v dokladě Mt 17.25 *ci(ě)s(a)ri zemsovi otv kychtv priemljotv dani li kinsv. otv svoičhv li sy(n)o(v) li otv tuždichv* Mar As Sav ἀπὸ τῶν υἱῶν αὐτῶν, v němž je sice na *svoičhv* důraz vyvolaný jeho antitezou k *tuždichv*, ale v němž nebylo vlastně jiné možnosti, neboť ve vylučovacích otázkách se spojky *li* — (*i*)*li* se první člen kladl před *li* závazně. Nebo v dokladě z Mt 26.52 *vzsvrati nožv svoi v svoe město* Zogr Mar As Sav εἰς τὸν τόπον αὐτῆς vidí v nástupu A v stsl. snad důvod stylistický (chiasmus), ale zejména sémantický, protože *svojv* tu nemá vlastně význam posesivní. Z oboru důrazu pak připomíná Noha doklady, v nichž A byla vyvolána potřebou dát řídicímu substantivu důrazové postavení koncové, jako např. Mt 20.26 a 27 *da bvdetv vašv sluga... da bvdetv vašv rabv*. Tento důvod se uplatnil i v jiných památkách srov. např. Supr 391.29—30 *onoje dčl'vma dčvstvva. moje blždčvnije prosti tčvν ἐμῆν πορνεῖαν*, v němž vedle tendence zachovat slovosled řecké předlohy sehrál pravděpodobně jistou úlohu i důraz na *blždčvnije*, které stálo v opozici proti *dčvstvva*, nebo Euch 13 b 23—24 *ty svoje ap(osto)ly lozie nareklv esī tovčs ἀποστόλους σου*, kde důraz na *ap(osto)ly* vyplývající z konfrontace s *lozie* vedl dokonce ke změně slovosledu proti řečtině. Zejména názorně lze tuto motivaci aktuálním členěním větným vidět v pásáži z Klim obsahující velebení jednotlivých částí těla Konstantina Filozofa v rozsáhlé sekvenci vybudované na syntaktickém paralelismu tak, že názvy jednotlivých blahoslavených částí těla stojí vždy v důrazu na konci příslušného úseku (po posesívu *tvojv*) a před vztažnou větou, srov. aspoň její část (podle rukopisné verze středobulharské): *Bl(a)žq zlatozarnčvi tvoi oči, im'že... Bl(a)žq agg(e)lozračnčvi tvoi zčnici, ozarivšivšiče... Bl(a)žq pr(č)č(č)st(č)ničvi tvoi rččč, imaže... Bl(a)žq bo(go)dvižnčvje tvoje prčstvy, imiče... Bl(a)žq zlatozarnčvje tvoje jčtroboč. ot neje že... Bl(a)žq svčtozarnčvi tvoi nodžč, imaže... Bl(a)žq zlatozarnčvje tvoje stopy, imaže... Bl(a)žq prčs(vč)točvje tvoje d(u)ščq, eje že ... atd.*

V některých typech se však Noha vskutku důrazovou motivaci A snaží oslabit ne zcela právem. Vykládá-li Cuendetův příklad L 22.42 *ne moč volč. nč tvoč da bvdetv* Zogr Mar μὴ τὸ θελημά μου (srov. i podobný doklad z Euch 32a 9—12 *pavla ap(osto)la... sčšta ne tvoego ap(osto)la. nč archierčšika*) z nutnosti postavit negované posesívum bezprostředně za negaci, pak je třeba říci, že by se byla při takové členské negaci otevírala i možnost jiná, jak ukazuje rus. это книга не моя, а твоя. A doklady s důrazovou A v čele věty vylučuje ze svých závěrů o funkčně sémantické povaze polohy posesív rovněž neprávem: z hlediska daného syntagmatu je to prostě důrazová A.

O tom, že právě A byla vhodná pro důrazové postavení posesív, přinášejí ostatně zajímavé svědectví též obraty s kombinovaným (zdvojeným) — a tedy zdůrazněným — zájmenem typu *svojv jeho / jemu*, které jsou podle mého pozorování vždy v A.

Zčásti mají ovšem vzory v řeckých předlohách, např. Euch 51a 20—21 *σὺ σῶε μὲ ἐγὼ σὺ δουλεύει τὴν τοῦτου αὐτοῦ λειτουργίαν*, Supr 47.13—14 *ἡσυχίαν ἑαυτοῦ ἵκεν ἵνα ἴδῃ τὴν ἰσχυρίαν σου*, Supr 9.8—9 *ἐποίησεν ἑαυτοῦ ἴκον. ὅτι σὺ ἵκεν ἑαυτοῦ ἴκον ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ μελῶν*, Nom *ἵνα ἴδῃ τὴν ἰσχυρίαν σου* (Synt XXXIV) *τὴν ἰδίων αὐτῶν ἐρευνήσωμεν γνώμην*. Ale jsou doloženy i nad řečtinu, např. Nom *bez volé svojego jemu gospodína* (Synt XXXIII) *ἄνευ τῆς τῶν δεσποτῶν γνώμης*, Nom *ne po svojej imъ volí* (Synt XXXIV) *ὄχι οἰκοθεν*, Nom *gradomъ*, *vt nemъže sutъ, ne svojeju ichъ vinoju, nъ inechъ voleju* (Synt. X) *ὁ παρὰ τὴν αὐτῶν, ἀλλ' ἐτέρων αἰτίαν*, a také v památkách originálních, např. v Pochv I *всѣхъ св(ѣ)тск(ы)хъ законѣ... в свои имъ языкѣ прѣдста: свои ми имъ книгами... блѣди... отсѣкѣша* aj.

Jestliže se zcela neudržitelnou ukázala strohá disjunkce A jako důrazová × P jako nedůrazová, bylo by lákavé hodnotit jejich vztah v rámci privativní asymetrické opozice bezpříznakové (co do důrazu) P a příznakové A. Ale i toto řešení by bylo násilné a komplikovaný stav věcí by zjevně zjednodušovalo a zkracovalo. Přesto se však domníváme, že by bylo možné označit A při její větší exkluzivnosti za tu polohu posesív, která byla pro vyjádření důrazu z obou variant vhodnější. Příklady jako Euch 26a 3—14 *ἵκεν ἑαυτοῦ ἴκον... σὺ ἵκεν ἑαυτοῦ ἴκον ἵνα ἴδῃ τὴν ἰσχυρίαν σου* (ř. není) jsou toho dokladem nad jiné názorným.

3. Z hlediska funkčně stylového tvoří stsl. památky podle frekvenčního poměru P : A (viz tab. 1) descendenční řadu s památkami biblickými na jednom pólu a památkami právními (Nom) na pólu opačném. Zejména texty biblické svou daleko nejvyšší relativní převahou P nad A se do jisté míry ze souboru ostatních památek vylučují, takže by bylo možno chápat tento jev za jeden ze znaků jejich funkčního stylu. Jak jsme zjistili, v žaltáři se dospělo k této převaze P nad A důsledným sledováním řeckých předloh, které tu mají také skoro důsledně P (viz tab. 3). Není vyloučeno, že tato okolnost pak mohla mít jistý vliv i na text evangelí (při jejich opisování už na Velké Moravě) a že se tak uplatnila — spolu s vlivem znění latinského — na silnějším nástupu P i proti řeckým originálům. Při formování spisovného úzu velkomoravského získala silně většinová P v žaltáři punc normální a normalizované polohy posesívních kongruentních zájmen pro jazyk bible vůbec a tato norma vykonávala pak unifikáční tlak v rámci téhož funkčního stylu i na evangelia, a to souběžně s působením znění latinského. Z těchto dvou podnětů — z vlivu vulgáty a z potřeby vytvořit funkční styl biblický — lze nejspíš i vyložit onen nápadný sklon překladatelů velkomoravské literární školy odchylovat se v textu evangelí od řeckých předloh právě a jen při změně řec. A v stsl. P, přestože při posuzování vztahu k řečtině co do postavení posesív v celku patřila evangelia mezi texty s maximálním procentem shod.

ПОЗИЦИЯ СОГЛАСОВАННЫХ ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНЕЙ В СТАРОСЛАВЯНСКОМ ТЕКСТЕ

1. В отношениях между постпозицией и препозицией согласованных притяжательных местоимений в разных старославянских памятниках наблюдаются значительные различия (см. табл. 1 и 2). В памятниках, переведенных с греческого, проявляется сильное влияние греческих подлинников (см. табл. 3). Из числа отклонений самым выразительным с точки зрения статистической является тот факт, что греческим препозитивным притяжательным местоимениям в переводном тексте старославянских евангелий соответствуют постпозитивные. Это явление, по всей вероятности, нужно считать результатом ориентации переводчиков на латинскую версию библии, так как в тексте вульгаты притяжательные местоимения в данных случаях также находятся в постпозиции.

2. Трактовка препозиции притяжательных местоимений как местоположения, отражающего логическую ударяемость, а постпозиции — как местоположения, отражающего логическую безударность, неправильна. Полностью синонимичными, однако, обе позиции считать нельзя. Препозиция, как положение более редкое и исключительное, предполагала какую-нибудь специфическую мотивировку и, между прочим, являлась подходящим средством для маркированного выражения логического ударения.

3. Перевес постпозитивных местоимений в процентном отношении выразительнее всего в библейских текстах. Этот факт является отражением того, что постпозиция считалась особенностью библейского функционального стиля.